

KS. DARIUSZ KROK
Opole, UO

OSOBOWOŚCIOWE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA DOJRZAŁOŚCI RELIGIJNEJ

1. Związki religijności z wymiarem osobowościowym i społecznym – 2. Cechy dojrzałej religijności na płaszczyźnie osobowości i zachowań społecznych – 3. Psychospołeczne kryteria dojrzałości religijnej

Zagadnienie dojrzałej religijności stanowi niezwykle ważny przedmiot badań w psychologii religii, gdyż nieodzownym warunkiem prawidłowego funkcjonowania religii w życiu jednostki jest obecność jej dojrzałych form. Człowiek posiada bardzo wiele różnych „obliczy” religijności, które uwarunkowane są szeregiem czynników natury osobowościowej i społecznej. Myśląc o życiu religijnym, nieodzownym jest uświadomienie sobie, że nie rozwija się i nie funkcjonuje ono w jakiejś sztucznej, nieokreślonej próżni, lecz podlega oddziaływaniom wielu różnych czynników i zjawisk. Konsekwencją jest niepowtarzalność religijności konkretnych ludzi. Metaforycznie można powiedzieć, że tyle, ile jest osób na świecie, tyle będzie rodzajów religijności. Nie oznacza to, że wszystkie rodzaje będą charakteryzować się pozytywnymi cechami. Podobnie jak i w przypadku osobowości będziemy mieli do czynienia z mniej lub bardziej dojrzałymi formami religijności. Skłania to do podjęcia poszukiwań zmierzających do naukowego opisu i wyjaśnienia czynników, które określają dojrzałą religijność z psychologicznego punktu widzenia. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie osobowościowych i społecznych czynników, które warunkują formowanie się oraz funkcjonowanie dojrzałej religijności. Stwarza to potencjalną możliwość określenia oddziaływania treści religijnych na cechy psychiczne, a zarazem jest korzystnym podłożem dla zrozumienia interakcji czynników osobowościowych i społecznych z religijnymi.

1. Związki religijności z wymiarem osobowościowym i społecznym

Analiza relacji zachodzących pomiędzy sferą religijności a osobowością i zachowaniem społecznym jednostki prowadzi do zauważenia wielu płaszczyzn, na których dostrzegamy ich wzajemne związki. G.W. ALLPORT wyraźnie akcentuje,

że dojrzała religijność jest częścią osobowości oraz stanowi źródło motywacji i podstawę kryteriów dla podejmowania decyzji¹. Relacje religijności, czyli podmiotowego doświadczania prawd i norm religijnych, z osobowością są bardzo ściśle. Wyływa to przede wszystkim ze specyficznego charakteru przedmiotu religijnego (Bóg, Absolut), może zapewnić człowiekowi szczęście i usensownić jego życie.

Do najważniejszych płaszczyzn, w których zauważamy związki religijności i osobowości, zaliczamy²:

- 1) Potrzeby psychiczne — relacje do Boga są w dużej mierze kształtowane przez potrzeby bezpieczeństwa, ale i także potrzeby poznawcze i społeczne. Religia może spełniać funkcje egocentrycznego zaspokajania potrzeb podstawowych, ale może być także źródłem i potrzeb wyższego rzędu (np. miłości, samorealizacji).
- 2) System wartości — poprzez procesy internalizacji wartości, tzn. uwewnętrznienia istotnych wartości dla jednostki, system religijny wpływa na osobowość na poziomie poznawczym i emocjonalno-dążeńiowym, kierując sposobami myślenia, odczuwania, praktycznymi postawami i zachowaniami jednostki. Badania P.C.L. HEAVENA i J. CIARROCHI wykazały, że zarówno osobowość, jak i zmiany osobowości przewidywały wystąpienie określonych wartości. Osoby charakteryzujące się wysokim poziomem nadziei, akceptacji i troski o innych posiadały bardziej rozwinięty system wartości³
- 3) Emocje i uczucia — emocje określają relacje jednostki ze środowiskiem, ukierunkowując relacje w stosunku do innych osób, działań i idei, w tym i do Boga. Emocje, będąc jednym z komponentów postaw, są silnie związane z przekonaniami religijnymi. Szczególnie takie emocje, jak lęk i szacunek, zajmują centralne miejsce w religii oraz stanowią ważny sposób poznania ludzkiego⁴. Jako pozytywne przykłady można podać reakcje emocjonalne w doznaniach estetycznych o tematyce religijnej, empatyczne zrozumienie drugiej osoby czy poznanie samego siebie w doświadczeniu religijnym.
- 4) Lęk i niepokój — zależności pomiędzy religijnością a lękiem występują wtedy, gdy przekonania i praktyki religijne są motywowane przez różnego rodzaju lęk, np. moralny, społeczny, psychologiczny czy egzystencjalny. Przekonania te chronią wówczas *ego* przed niepokojem. Możemy mieć także do czynienia z pozytywnym wymiarem lęku w stosunku do Boga, tzw. lękiem synowskim, odznaczającym się spostrzeganiem siebie jako osoby bardziej serdecznej, otwartej i ufnej w stosunku do innych, która odnosi się do Boga z szacunkiem i respektem⁵

¹ G.W. ALLPORT, *Osobowość i religia*, Warszawa 1988, s. 88.

² D. KROK, *Religia a funkcjonowanie osobowości człowieka*, RTSO 25 (2005), s. 96.

³ P.C.L. HEAVEN, J. CIARROCHI, *Personality and religious values among adolescents: A three-wave longitudinal analysis*, BJP 98 (2007), nr 4, s. 690–691.

⁴ F.N. WATTS, *Psychological and religious perspectives on emotion*, IJPR 6 (1996), s. 71–72.

⁵ J. SZYMOŁON, *Specyfika lęku religijnego*, w: P. FRANCUZ, P. OLEŚ, W. OTRĘBSKI (red.), *Studia z psychologii w KUL*, t. IX, Lublin 1998, s. 231.

5) Mechanizmy obronne „ja” — mogą być one powiązane z przekonaniem i zachowaniami religijnymi. Badania wykazały, że zaburzone relacje rodzice – dziecko są projektowane na obraz Boga czy kościelne urzędy, co czasami prowadzi do podświadomej obrony przed treściami kojarzonymi z negatywnym obiektem i stosowaniem wybranych mechanizmów obronnych, np. istnieją silne powiązania pomiędzy emocjonalnymi relacjami dzieci z rodzicami a obrazem Boga, co uwidacznia się głównie w emocjonalnej sferze osobowości⁶.

Związki religijności z osobowością są wyraźnie widoczne na płaszczyźnie moralności, stanowiącej praktyczny wymiar zachowań religijnych, np. kwestie sumienia, grzechu lub poczucia winy. Relacje religijności i moralności wynikają z faktu, że wszystkie systemy religijne zalecają określone postępowanie moralne⁷. A.L. MEYER i R.F. BAUMEISTER w swoim *Modelu Siły (The Strength Model)* wskazują na pojęcie samokontroli jako odpowiedzialne za moralne vs. niemoralne postępowanie jednostki⁸. Jednocześnie badacze sugerują, że wpływ religii na moralność wyraża się w oddziaływaniu na takie czynniki, jak: przestrzeganie standardów, aktywizacja motywacji działania, kontrola niewłaściwych dążeń, regulacja emocji i wzbudzenie poczucia winy. Wskaźnikiem autentycznej religijności jest zgodność przekonań moralnych danej jednostki ze znanym jej wzorcem norm obejmującym wszystkie dziedziny życia i zawierającym ogólnoludzkie zasady moralności. Trafnym wskaźnikiem stopnia zgodności jest nie tyle uznanie norm charakterystycznych dla wzorca, ile akceptacja norm najważniejszych ze względu na obowiązujące w tym wzorcu dyrektywy preferencji. Wzorec zawiera bowiem normy uszeregowane w określonej hierarchii — od najważniejszych do mniej ważnych. Autentyczna religijność kieruje się kryterium ważności w przestrzeganiu norm, np. wskaźnikiem moralności w chrześcijaństwie jest przestrzeganie podstawowej zasady miłości Boga i bliźniego, która wyznacza i reguluje pozostałe normy.

Zaobserwować można silny związek religijności ze społecznym funkcjonowaniem jednostki, co wpływać będzie na rozwój i funkcjonowanie dojrzałej religijności. Sfera życia społecznego obejmuje wiele różnych obszarów, spośród których część wykazuje szczególnie silne relacje z religijnością. Amerykańscy badacze M.J. DONAHUE i M.E. NIELSEN stwierdzają, że związek ten wynika ze społecznej natury religii, która chociaż ukierunkowana na rzeczywistość transcendentną, to jednocześnie jest silnie zakorzeniona w „świecie widzialnym” na płaszczyźnie re-

⁶ S. KUCZKOWSKI, *Psychologia religii*, Kraków 1993, s. 48.

⁷ Por. M. BLOCH, *Religion and morality: An anthropological comment*, „Behavioral and Brain Sciences” 29 (2006), s. 465–466; A.B. COHEN, A. RANKIN, *Religion and the morality of positive mentality*, „Basic and Applied Social Psychology” 26 (2004), nr 1, s. 45–46; A.B. COHEN, A. MALKA, P. ROZIN, L. CHERFAS, *Religion and unforgivable offenses*, „Journal of Personality” 74 (2006), nr 1, s. 85–87.

⁸ A.L. MEYER, R.F. BAUMEISTER, *Religion, morality, and self-control: Values, virtues, and vices*, w: R.F. PALOUTZIAN, C.L. PARK (red.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality*, New York 2005, s. 415–416.

lacji interpersonalnych, zachowań społecznych, mechanizmów grupowych czy tworzenia się wzorców kulturowych⁹. Z psychologicznego punktu widzenia można bez wątpienia stwierdzić, że religia należy do podstawowych zjawisk społecznych, czego dowodem jest jej silne oddziaływanie na ludzkie zachowania.

Wiele badań z różnych działów psychologii uwidacznia związki religijności z szerokim spektrum zachowań społecznych. Nie sposób w krótkim artykule wymienić wszystkie badane zjawiska. Pokusić się jednak można o zwięzłe zarysowanie najważniejszych dziedzin badań. Z pewnością do popularnych zagadnień należą relacje pomiędzy rodzajami religijności a uwarunkowaniami zachowań autorytarnych, uprzedzeń i fundamentalizmu religijnego¹⁰. Wskazują one, że związek religijności z powyższymi zachowaniami uwarunkowany jest rodzajem religijności, np. religijność zewnętrzna wykazuje silniejsze związki z autorytaryzmem i fundamentalizmem niż religijność wewnętrzna, a także typem uprzedzeń i autorytaryzmu. Interesujące wyniki przynoszą badania nad pozytywnym wpływem religii na zachowania prospołeczne i altruizm oraz rezultaty wskazujące na tonizujące oddziaływanie religii w zachowaniach antyspołecznych i o charakterze przestępczym¹¹. Świadczą one, iż religijność jest bardzo złożonym fenomenem, którego wpływ na sferę społeczną należy rozpatrywać wieloaspektowo, gdyż jest on zależny w dużej mierze od rodzaju religijności i stopnia jej dojrzałości. Uzasadnioną rzeczą jest zatem postawić pytanie o takie elementy religijności, które wskazywać będą na jej dojrzały charakter.

2. Cechy dojrzałej religijności na płaszczyźnie osobowości i zachowań społecznych

Problematyka dojrzałej religijności jest niezwykle bogata i trudno wymienić wszystkie cechy, które opisywałyby wyczerpująco to zagadnienie. Można jednak

⁹ M.J. DONAHUE, M.E. NIELSEN, *Religion, attitudes, and social behavior*, w: PALOUTZIAN, PARK (red.), *dz. cyt.*, s. 275.

¹⁰ Por. B. ALTEMEYER, B. HUNSBERGER, *Fundamentalism and authoritarianism*, w: PALOUTZIAN, PARK (red.), *dz. cyt.*, s. 389–391; B. HUNSBERGER, L.M. JACKSON, *Religion, meaning, and prejudice*, JSI 61 (2005), nr 4, s. 808–809; C.F.J. ROSS, L.J. FRANCIS, C.L. CRAIG, *Dogmatism, religion, and psychological type*, PaPs 53 (2005), nr 5, s. 485–488; P. WINK, M. DILLON, A. PRETTYMAN, *Religiousness, spiritual seeking, and authoritarianism: Findings from a longitudinal study*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 46 (2007), nr 3, s. 322–324.

¹¹ Por. C.J. BAIER, B.R.E. WRIGHT, *“If you love me, keep my commandments”*: A meta-analysis of the effect of religion on crime, „Journal of Research in Crime and Delinquency” 38 (2001), nr 1, s. 18–19; V. SAROGLU, I. PICHON, L. TROMPETTE, M. VERSCHUEREN, R. DERNELLE, *Prosocial behavior and religion: New evidence based on projective measures and peer ratings*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 44 (2005), nr 3, s. 345–346; A.F. SHARIFF, A. NORENZAYAN, *God is watching you: Priming God concepts increases prosocial behavior in an anonymous economic game*, „Psychological Science” 18 (2007), nr 9, s. 803–805.

pokusić się o zaprezentowanie podstawowych kryteriów dojrzałej religijności¹². W opisie dojrzałej religijności wyróżnić można sześć zasadniczych cech: autonomia motywacji religijnej, nieantropomorficzna koncepcja Boga, umiejętność różnicowania elementów istotnych i peryferyjnych w religii, zdolność rozwiązywania kryzysów religijnych, autentyczność przekonań religijnych i religijne poznanie. Poniżej przedstawiona zostanie ich krótka charakterystyka w kontekście czynników osobowościowych i społecznych.

(1) **A u t o n o m i a m o t y w a c j i r e l i g i j n e j**. Wyraża się w przekonaniu, że dojrzałe poczucie religijne jest niezależne od początkowej motywacji składającej do religijności. Motywy religijne mają charakter autonomiczny, autoteliczny, a nie instrumentalny. G.W. ALLPORT zwraca uwagę, że siła religii pozwalająca na przekształcanie życia ludzkiego jest konsekwencją autonomii funkcjonalnej cechującej dojrzałe poczucie religijne¹³. Religijność jest związana z wieloma potrzebami psychicznymi i może pełnić dodatkowo różne funkcje, lecz gdy koncentruje się wyłącznie na funkcjach pozareligijnych, wówczas jest religijnością niedojrzałą, namiastkową i instrumentalną. Istnieje niebezpieczeństwo, zwłaszcza w przypadku osobowości neurotycznej, nastawionej egoistycznie, że religijność będzie pełnić wyłącznie funkcje adaptacyjne i kompensacyjne. Ich przeakcentowanie niesie ze sobą niebezpieczeństwo instrumentalnego traktowania religii, stającej się środkiem do redukcji przykrych stanów psychicznych bez wykorzystania jej zasadniczych zasobów i celów. Forma taka, stanowiąca zaprzeczenie dojrzałej religijności, może petryfikować i dogmatyzować osobowość, blokować aktywność podmiotu i powodować negatywne konsekwencje psychiczne. Mówimy wówczas o niedojrzałości religijnej.

W przeciwieństwie do niej, osoby charakteryzujące się autonomią motywacji religijnej traktują religię jako wartość najwyższą i samą w sobie, która ukierunkowuje ich życie i nadaje sens. Mamy wówczas do czynienia z traktowaniem religii w kategoriach „ostatecznego celu”, którą — jak pokazują badania R. EMMONSA — charakteryzują silne właściwości motywacyjne¹⁴. Wartości religijne stają się celem samym w sobie, poszukiwanym dla ich wewnętrznych walorów i zdolnych stymulować jednostkę do działania w najwyższym stopniu. Daje to poczucie oparcia w różnych, sytuacjach niekiedy trudnych, wymagających uruchomienia zasobów psychicznych w przewyciężaniu negatywnych konsekwencji stresu, a także pomaga w odzyskiwaniu psychicznej równowagi.

(2) **N i e a n t r o p o m o r f i c z n a k o n c e p c j a B o g a**. Człowiek posiada określone, indywidualne pojęcie Boga, które zostało ukształtowane na bazie procesu

¹² Z. CHLEWIŃSKI, *Religia a osobowość człowieka*, w: H. ZIMON (red.), *Religia w świecie współczesnym*, Lublin 2000, s. 105.

¹³ ALLPORT, *dz. cyt.*, s. 151.

¹⁴ R. EMMONS, *Striving for the sacred: Personal goals, life meaning, and religion*, JSI 61 (2005), s. 736.

wychowania i socjalizacji. W formowaniu się obrazu Boga ważną rolę odgrywają rodzice, gdyż dziecko rzutuje cechy rodziców na pojęcie Boga. Konsekwencją tego jest ukształtowanie schematu relacji dziecka do Boga na wzór relacji między dzieckiem a rodzicami¹⁵. Pojęcie Boga w dalszych etapach życia bywa nieraz zdeformowane w wyniku antropomorfizacji, braku dojrzałej refleksji, infantylnego wyobrażenia Boga czy prymitywnej moralności. W niektórych przypadkach obrazu Boga są wytworami różnych potrzeb człowieka prowadzącymi do myślenia i działania magicznego, traktowania Boga w kategoriach surowego sędziego, moralizatora lub bezdusznego prawodawcy. W trudnych sytuacjach i doświadczeniach jednostka jest szczególnie podatna, aby obarczać Boga odpowiedzialnością za swoje cierpienia i niepowodzenia. Najprawdopodobniej mamy tutaj do czynienia ze zjawiskiem psychologicznym zwanym „potrzebą uzasadniania”¹⁶. Czasami może to być wynikiem nieumiejętności zmagania się z poczuciem winy i podjęcia odpowiedzialności za swoje działania.

Jednostka charakteryzująca się dojrzałą religijnością nie utożsamia własnego obrazu Boga z Bogiem rzeczywistym, transcendentnym. Nie dokonuje projekcji własnych, czasami zniekształconych myśli i uczuć na pojęcie Boga, lecz ma świadomość tego, że Bóg jest poza wszelkimi wyobrażeniami i obrazami nabytymi na drodze wychowania. Posiadanie obiektywnego obrazu Boga jest ważne, gdyż wpływa na szereg cech związanych głównie z pojęciem „ja”. Badania K.I. PARGAMENTA i jego współpracowników wykazały, że spostrzeganie Boga w pozytywnym i życzliwym świetle zwiększa poczucie sensu, samooceny i poczucia kontroli nad swoim życiem. Natomiast posiadanie obrazu Boga w kategoriach negatywnych i zniekształconych prowadzi do zaburzeń w formowaniu się pojęcia „ja”¹⁷.

Dojrzała religijność zakłada uznanie, że osobiste wyobrażenie Boga zawsze będzie się różnić od rzeczywistego, do którego nie mamy w pełni racjonalnego i empirycznie weryfikowalnego dostępu. Posiadany wgląd w siebie pozwala kontrolować swoje myślenie i dzięki konstruktywnej refleksji religijnej tworzyć bardziej dojrzały, apofatyczny obraz Boga. Osoba o dojrzałej religijności stara się zmieniać wczesnodziecięce wyobrażenia Boga poprzez świadome myślenie, tak by harmonizowały z systemem pojęć ludzi dorosłych. Korekta pojęć religijnych nie tylko wpływa na wzrost autentycznej wiedzy religijnej, ale pełni funkcje terapeutyczne, korzystne dla funkcjonowania osobowości. Z. CHLEWIŃSKI trafnie podkreśla, że człowiek w myśleniu musi posługiwać się znakami i symbolami, które automatycznie transponuje na Boga, próbując opisać Jego niewypowiedzianą

¹⁵ J. KRÓL, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii*, Opole 2002², s. 152–153.

¹⁶ Z. CHLEWIŃSKI, *Religijność dojrzała*, w: TENŻE (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii pastoralnej*, Lublin 1989, s. 16.

¹⁷ K.I. PARGAMENT, D.S. ENSIGN, K. FALGOUT, H. OLSEN, B. REILLY, K. HAITSMAN VAN, R. WARREN, *God help me: Coping efforts as predictors of the outcomes to significant negative life events*, „American Journal of Community Psychology” 18 (1990), s. 820–821.

rzeczywistość i tajemnicę¹⁸. Ważne jest jednak zauważenie analogicznego charakteru tych relacji, tzn. znaki języka naturalnego mogą tylko opisywać rzeczywistość transcendentną na zasadzie analogii. Mają one wówczas znaczenie pośrednie, pochodne, metaforyczne i kulturowo uwarunkowane. Jednostka o dojrzałej religijności zdaje sobie sprawę z analogicznego wymiaru języka religijnego i rozumie metafory stosowane do opisu Boga.

(3) Umiejętność różnicowania elementów istotnych i peryferyjnych w religii. Jak wspomniano wcześniej, religia jest fenomenem, który posiada bardzo wiele aspektów, z których część jest bardzo istotna, natomiast inne są mniej ważne. Obejmuje rzeczywistość pozaempiryczną (transcendentną) oraz empiryczną (ludzką), co wyraźnie widać, gdy staramy się ująć treści religijne w ramy metodologii nauk empirycznych¹⁹. W sytuacjach życia codziennego spotykamy się z rzeczywistością religijną w postaci różnych wyznań i religii. Składają się one z warstwy doktrynalno-intelektualnej, zasad moralnych, charakterystycznych symboli i rytuałów, które umieszczone są w kontekście historyczno-kulturowym. Dodatkowo, religie i wyznania uwarunkowane są specyficznymi cechami społeczeństw (np. społeczności europejskie czy muzułmańskie), które determinują obecność wyróżnialnych wzorców i norm.

Człowiek dojrzały religijnie jest w stanie trafnie różnicować kolejne aspekty swojego wyznania i odróżniać elementy istotne od tych, które posiadają jedynie charakter uboczny i historycznie uwarunkowany²⁰. Konfrontuje on dane płynące z wiary ze zdobyczami nauki. Pomiędzy pozytywnymi wartościami religijnymi dostrzega także negatywne fakty, takie jak: wojny religijne, inkwizycję czy prześladowania na tle religijnym, co jest wyznacznikiem tolerancji. Wyznacznikiem dojrzałej religijności jest umiejętność zdawania sobie sprawy z tego, co jest najbardziej istotne i pryncypialne w zakresie wiedzy religijnej, moralnych zobowiązań i praktyk religijnych. W przeciwieństwie do tego człowiek o niedojrzałej religijności ujmuje swoją religię w sposób synestezyjny, tzn. wszystkie elementy zlewają się razem w jeden wzorzec, w którym brak jest wyodrębniania istotnych cech i odróżnienia poszczególnych części. Mamy tutaj do czynienia ze „sztywnością” myślenia, przybierającego w skrajnej formie postać fanatyzmu. Dojrzała religijność charakteryzuje się zdolnością dostrzegania wieloaspektowego obrazu religii, rzetelną krytyką oraz świadomością mocnych i słabych stron swojego wyznania²¹.

(4) Zdolność rozwiązywania kryzysów religijnych. Ważnym kryterium dojrzałej religijności jest sposób przeżywania trudności zwią-

¹⁸ CHLEWIŃSKI, *Religia a osobowość człowieka*, s. 109.

¹⁹ J.A. BELZEN, R.W. HOOD, *Methodological issues in the psychology of religion: Toward another paradigm?*, JP 140 (2006), nr 1, s. 6–7; P. HILL, *Measurement in the psychology of religion and spirituality: Current status and evaluation*, w: PALOUTZIAN, PARK (red.), *dz. cyt.*, s. 44–45.

²⁰ CHLEWIŃSKI, *Religijność dojrzała*, s. 18.

²¹ TENŻE, *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*, Poznań 1991, s. 96.

zanych z religią, określanych mianem kryzysów religijnych. Chodzi tutaj głównie o umiejętność radzenia sobie z przykrymi stanami poznawczo-emocjonalnymi, które odnoszą się do sfery religijnej. Jak podkreśla Z. PŁUZEK, kryzysy religijne są kryzysami *sui generis*, tj. chociaż mogą być związane z innymi kryzysami psychologicznymi np. osobowościowymi lub rodzinnymi i podobne do kryzysów związanych z przekształcaniem osobowości w kierunku większej dojrzałości, to jednak posiadają swój specyficzny charakter, przebiegając na dwóch płaszczyznach: psychicznej i religijnej²². Można je rozpatrywać z punktu widzenia doświadczenia religijnego jako: (a) kryzysy wiary — charakteryzujące się różnymi wątpliwościami, zwątpieniami, rozbieżnością pomiędzy wiedzą religijną a nauką, oraz (b) kryzysy rozwojowe — wynikające z trudu rozwoju własnego życia religijnego. Dynamiczny proces kryzysu religijnego odznacza się krytycznym nastawieniem do dotychczas akceptowanych religijnych przekonań, wartości i praktyk oraz wyraźną tendencją do negowania wyznawanych treści religijnych.

Osoby o dojrzałej religijności wykazują gotowość do przyjmowania nowych doświadczeń, nawet tych trudnych i bolesnych, w kategoriach odczytania w nich znaków obecności rzeczywistości transcendentnej. Sytuacja kryzysu wymaga istotnych zmian w sposobie dotychczasowego myślenia, oceniania i zachowania. W analizie dojrzałej religijności ważne jest zauważenie, że nie można całkowicie unikać trudności lub kryzysów. Z punktu życia religijnego są one nawet niezbędne dla prawidłowej integracji myślenia o rzeczywistości transcendentnej i relacji do Boga²³. Dla właściwego rozwoju religijności potrzebne są przeciwności, których rozwiązywanie przyczynia się do większej dojrzałości. Badania z zakresu psychologii religii wykazały, że wątpliwości religijne są częstym elementem rozwoju religijności i mogą być pomocne w pogłębieniu i umocnieniu wiary pod warunkiem, że zostają one konstruktywnie przepracowane i rozwiązane²⁴. Jednostka posiadająca dojrzałą religijność potrafi wykorzystać przeżywane kryzysy jako twórcze impulsy stymulujące przekonanie i uczucia religijne. Uzyskuje się wówczas nowy wgląd w siebie, intensyfikując uczucia religijne, co w konsekwencji prowadzi do większej stabilności i spójności systemu wierzeń.

Rozwiązywanie kryzysów religijnych powinno mieć charakter realistyczny. Oznacza to, że decyzja wyboru religii lub jej odrzucenie jest podjęta ze względu na własne, świadome argumenty „za i przeciw”, a nie pod wpływem czynników emocjonalnych (gniew, lęk) czy pozaracjonalnych (bunt młodzieńczy, panująca moda). W przypadku, gdy jednostka zamiast rozwiązywać problemy religijne,

²² Z. PŁUZEK, *Psychologia pastoralna*, Kraków 1994, s. 115.

²³ CHLEWIŃSKI, *Religijność dojrzała*, s. 24.

²⁴ Por. B. HUNSBERGER, M. PRATT, S.M. PANCER, *A longitudinal study of religious doubts in high school and beyond: Relationships, stability, and searching for answers*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 41 (2002), s. 255–257; R.F. PALOUTZIAN, *Religious conversion and spiritual transformation: A meaning-system analysis*, w: PALOUTZIAN, PARK (red.), dz. cyt., s. 336.

zaczyna uciekać od trudności i spychać je do podświadomości, wytwarza się pewnego rodzaju blokada hamująca rozwój dojrzałej religijności. Realistyczne rozwiązywanie kryzysów religijnych wyraża się w przyjęciu rzeczowej i autokrytycznej postawy wobec własnych trudności występujących na płaszczyźnie wiary i nastawienie na szukanie potencjalnych rozwiązań. W ten sposób przeżywane kryzysy mogą zostać wykorzystane jako twórczy impuls, stymulujący rozwój religijny i oferujący możliwość głębszego wglądu w siebie, pogłębienia relacji do Boga i otaczającej rzeczywistości.

(5) **A u t e n t y c z n o ść p r z e k o n a ń r e l i g i j n y c h.** Na płaszczyźnie psychologicznej religijność może być traktowana jako podmiotowe, osobiste ustosunkowanie się człowieka wobec Boga i sfery nadprzyrodzonej, które wyraża się w sferze pojęć i przekonań, uczuć oraz zachowań²⁵. Osobliwością przekonań religijnych jest ich odniesienie do rzeczywistości transcendentnej, pozaempirycznej, która stanowi zupełnie inną sferę analizy niż rzeczywistość psychiczna lub społeczna, będąca bezpośrednio dostępna metodom nauk empirycznych.

W refleksji nad wiarą ważne jest uświadomienie sobie faktu, że nie jest ona fenomenem czysto intelektualnym i zawsze zawiera element wyboru i decyzji, który charakteryzowany jest jako akt swoistego zawierzenia (ufności). Dojrzałość religijna polega na tej osobistej decyzji, która ukierunkowuje całe życie i stanowi o autentycznej religijności. Wchodzą tu w grę dwa czynniki: (a) człowiek świadomie i dobrowolnie akceptuje przekonania religijne i związany z nimi system wartości oraz (b) zarówno te przekonania, jak i wartości stanowią dla niego prawdziwe motywy aktywizujące, ukierunkowujące i podtrzymujące jego działania²⁶. Mamy tutaj do czynienia nie z jednorazowym wyborem, lecz raczej ciągiem decyzji podejmowanych w oparciu o kolejne sytuacje. W dojrzałej religijności podstawowe twierdzenia religii, obok elementu wiary, są merytorycznie analizowane i oceniane w kontekście posiadanej wiedzy i zdolności intelektualnych. Fakt osobistego przyjęcia prawd religijnych nie tylko nie zwalnia człowieka od ich rozumowego pojmowania, lecz domaga się nieustannej refleksji i weryfikacji.

(6) **R e l i g i j n e p o z n a n i e.** W dojrzałej religijności ważnym elementem jest poznanie rzeczywistości transcendentnej: Boga – w chrześcijaństwie i islamie, Absolutu — w buddyzmie, wielu bogów — w hinduizmie. Mówiąc o religijnym poznaniu Boga, mamy na myśli nie tyle poznawcze i intelektualne zdobycie wiedzy, lecz nawiązanie relacji między człowiekiem a Bogiem, które to relacje są jednak uwikłane w struktury osobowości i poznania²⁷. Są one procesem, które mogą

²⁵ Z. GOLAN, *Pojęcie religijności*, w: S. GŁAZ (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków 2006, s. 71.

²⁶ CHLEWIŃSKI, *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*, s. 106.

²⁷ B.P. MEIER, D.J. HAUSER, M.D. ROBINSON, C.K. FRIESEN, K. SCHJELDAHL, *What's "Up" with God? Vertical space as a representation of the Divine*, JPSP 93 (2007), nr 5, s. 709; R. PIEDMONT, *The role*

mieć charakter progresywny, gdy są pogłębiane, lub regresywny, kiedy stopniowo je zaniedbujemy. Z. Chlewiński podkreśla, że religijne poznanie ma trzy zasadnicze czynniki: denotacyjny — obejmuje treści związane z „idea” Boga, konotacyjny — wiąże się z nastawieniem emocjonalnym do Boga, oraz komunikacyjny — oznacza dyspozycje i chęć aktualizacji kontaktu z Bogiem np. poprzez modlitwę²⁸. Osoba o dojrzałej religijności ma świadomość wszystkich trzech czynników i dąży do ich harmonijnego rozwoju.

Badania z zakresu poznawczej psychologii religii wskazują, że sposób myślenia na tematy rzeczywistości transcendentnej i religii wpływa na szereg relacji do siebie samego i innych ludzi, co pośrednio określa jakość religijności. L.R. DUFOR wskazuje, że jednostki konstruują własną tożsamość, także i religijną, w ramach dojrzewania poprzez czynniki poznawcze i behawioralne dostarczane przez grupy odniesienia, np. wspólnoty religijne, w których jednostka zostaje wychowana²⁹. W przypadku zaistnienia konfliktów pomiędzy tymi czynnikami zostają one poddane procesowi reinterpretacji, zmierzającemu do pogodzenia i znalezienia kompromisu. Interesujące wyniki nad rolą religijnego poznania przyniosły badania B. DURIEZA i B. SOENENSA, w których okazało się, że nie religijność sama w sobie, lecz religijne style poznawcze, tj. sposób poznawczego ustosunkowania się jednostki do informacji religijnych, są dobrymi predyktorami postaw i zachowań moralnych³⁰. Jednostki analizujące treści religijne w sposób literalny, charakteryzujący się sztywnością i konserwatyżmem, okazywały się posiadać mniejsze zdolności rozumowania moralnego w przeciwieństwie do osób rozpatrujących tematy religijne w stylu symbolicznym, odznaczającym się otwartością i plastycznością myślenia. Jeśli przyjmiemy, co podkreślono wcześniej, związek religijnego poznania z dojrzałą religijnością, to widać, że poznanie takie powinno posiadać cechy tolerancyjnego i szerokiego spojrzenia na tematy religijne.

Wymienione powyżej cechy dojrzałej religijności wskazują na złożony i dynamiczny charakter tego zjawiska. Postawa osoby o dojrzałej religijności posiada wewnętrzną integrację, czyli zgodność pomiędzy wszystkimi cechami, a także ujawnia się na zewnątrz w relacjach interpersonalnych w ramach swojej wspólnoty religijnej i poza nią. Rozwój i dojrzewanie religijności prowadzi jednocześnie do integracji osobowości i przechodzenia osoby na wyższy poziom rozwoju indywidualnego i społecznego.

of personality in understanding religious and spirituals constructs, w: PALOUTZIAN, PARK (red.), dz. cyt., s. 255–256.

²⁸ CHLEWIŃSKI, *Religia a osobowość człowieka*, s. 120.

²⁹ L.R. DUFOR, *Sifting through tradition: The creation of Jewish feminist identities*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 39 (2000), s. 103–104.

³⁰ B. DURIEZ, B. SOENENS, *Religiosity, moral attitudes and moral competence: A critical investigation of the religiosity-morality relation*, „International Journal of Behavioral Development” 30 (2006), nr 1, s. 80–81.

3. Psychospołeczne kryteria dojrzałości religijnej

Koncepcję prawidłowo rozwiniętej religijności można także przedstawić w oparciu o termin „dojrzałość religijna”, na bazie którego wyróżnia się siedem charakterystycznych cech: centralność wartości religijnych, zaangażowanie religijne, spójność przekonań religijnych, integralny charakter religijnej postawy, personalny wymiar religijności, wspólnotowy wymiar religijności i dynamiczny charakter religijności³¹. Wskazują one na całościowy wymiar dojrzałej religijności i pokazują, jak poszczególne jej aspekty wiążą się z właściwościami psychicznymi i społecznymi.

(1) **C e n t r a l n o ś ć w a r t o ś c i r e l i g i j n y c h.** Wartości wydają się posiadać bardzo ważne znaczenie w życiu religijnym ludzi, zarówno na poziomie zachowania, jak i w kontekście wydawania sądów i opinii na tematy religijne. Według klasycznej koncepcji M. ROKEACHA, wartość jest „trwałym przekonaniem, że specyficzny sposób postępowania lub końcowy stan istnienia jest osobiście lub społecznie bardziej preferowany niż przeciwny lub odwrotny sposób postępowania czy końcowy stan istnienia”³². Wartości są abstrakcyjnymi standardami reprezentującymi koncepcję pożądanego zachowania i ostatecznych celów jednostki. Wykraczając poza obiekty i sytuacje, wartości silnie determinują postawy i zachowania, oddziałując na system motywacyjny jednostek.

W ramach psychologii osobowości N.T. FEATHER rozumie wartości jako abstrakcyjne struktury, stanowiące centralne aspekty „ja” oraz będące siecią powiązań, które są charakterystyczne dla poszczególnych jednostek³³. Będąc strukturami poznawczymi, wartości są silnie związane ze sferą emocjonalną, dzięki czemu wpływają na dobrostan psychiczny, szczególnie na poziomie poczucia zadowolenia i szczęścia. Wartości są zorganizowane w hierarchię lub system, w którym pewne wartości odgrywają istotną rolę dla jednostki, natomiast inne przesunięte są w dolne pozycje tej hierarchii. Badania z tego zakresu unaocznily, że system wartości łączy się z orientacją religijną na poziomie osobowości i zachowań społecznych³⁴. Wytłumaczenia takiego stanu rzeczy można doszukiwać się na poziomie strukturalnym, gdyż zarówno wartości, jak i religijność należą do centralnych aspektów „ja”, oraz poziomie funkcjonalnym, wskazującym, że obydwa pojęcia pełnią funkcję

³¹ S. TOKARSKI, *Dojrzałość religijna*, w: GŁAZ (red.), *dz. cyt.*, s. 165.

³² M. ROKEACH, *The nature of human values*, New York 1973, s. 5.

³³ N.T. FEATHER, *Values, religion, and motivation*, w: M.L. MAEHR, S.A. KARABENICK (red.), *Motivation and religion*, Amsterdam 2005, s. 41.

³⁴ Por. J.R.J. FONTAINE, B. DURIEZ, P. LUYTEN, J. CORVELEYN, D. HUTSEBAUT, *Consequences of a multi-dimensional approach to religion for the relationship between religiosity and value priorities*, „The International Journal for the Psychology of Religion” 15 (2005), s. 139–140; S. ROCCAS, *Religion and value systems*, JSI 61 (2005), nr 4, s. 753–756; S.H. SCHWARTZ, *Universalism values and the inclusiveness of our moral universe*, „Journal of Cross-Cultural Psychology” 38 (2007), nr 6, s. 724–726.

czynnika integrującego różne sfery osobowości i ukierunkowującego aktywność jednostki.

Dojrzałość religijna zakłada posiadanie stabilnego i zhierarchizowanego systemu wartości, w którym poszczególne części stanowią spójną całość. S. TOKARSKI akcentuje, że jednostka dojrzała religijnie samodzielnie kształtuje swój światopogląd, wykorzystując do tego treści religijne i system wartości³⁵. W procesie tym religia dostarcza bogatego materiału, określając dokładnie, co z jej perspektywy jest wartością. Jednostka, rozwijając i kształtując swój światopogląd oraz dojrzewając religijnie, przyjmuje i uwewnętrznia wartości religijne. Osoba dojrzała religijnie charakteryzuje się zatem ukształtowanym systemem wartości, w którym wartości religijne zajmują centralne miejsce. Nieobecność wartości religijnych w centrum systemu wartości może świadczyć o braku religijności, natomiast ich ewentualny peryferyjny charakter — o niedojrzałej religijności wyrażającej się w zewnętrznym, przedmiotowym traktowaniu zagadnień religijnych.

(2) **Z a a n g a ż o w a n i e r e l i g i j n e.** Termin „zaangażowanie religijne” pojawił się na gruncie badań nad religijnością w kontekście orientacji poznawczej. W oparciu o nią R.O. ALLEN i B. SPILKA wyróżnili dwa typy religijności: religijność zaangażowaną (*committed*) oraz religijność ugodową (*consensual*). Religijność zaangażowana określa się jako otwartą poznawczo, złożoną, opartą na abstrakcyjnych analizach, rozwiniętą wewnątrznie i plastyczną. Religijność ugodowa charakteryzuje się niską świadomością, sztywnością poznawczą, literalnym myśleniem o treściach religijnych, izolacją i nadmierną konkretyzacją³⁶. W badaniach nad obydwoma orientacjami okazało się, że osoby odznaczające się wysokim poziomem religijności zaangażowanej częściej uczęszczały do kościoła, uważały się za bardziej religijne, a także wykazywały mniejszą tendencję do uprzedzeń i nadmiernej troski o rzeczy materialne w porównaniu z grupą o wysokiej religijności ugodowej. W dalszych badaniach B. SPILKI i jego współpracowników okazało się, że skala mierząca religijność zaangażowaną jest silnie skorelowana ze skalą wewnętrznej religijności (współczynnik *r*-Pearsona był w granicach 0,62–0,88)³⁷. Natężenie związku obydwóch skal wskazuje na mierzenie jednego wymiaru.

Zdaniem W. PRĘŻYNY, zaangażowanie religijne na poziomie funkcjonalnym jest mocno powiązane z postawą religijną, głównie z jej wymiarem nazwanym centralnością przedmiotu postawy religijnej³⁸. Wymiar ten odnosi się do stopienia

³⁵ TOKARSKI, *Dojrzałość religijna*, s. 168.

³⁶ R.O. ALLEN, B. SPILKA, *Committed and consensual religion: A specification of religion-prejudice relationships*, JSSR 6 (1967), nr 2, s. 192–193.

³⁷ B. SPILKA, L. STOUT, B. MINTON, D. SIZEMORE, *Death and personal faith: A psychometric investigation*, JSSR 16 (1977), nr 2, s. 176.

³⁸ W. PRĘŻYNA, *Motywacyjne korelaty centralności przedmiotu postawy religijnej*, Lublin 1977, s. 8.

ważności treści religijnych w życiu jednostki i jednocześnie określa poziom jej psychologicznego zaangażowania w stosunku do przedmiotu postawy religijnej (Boga, Absolutu). Z psychologicznego punktu widzenia relacja podmiotu do przedmiotu religijnego posiada priorytetowe znaczenie, gdyż determinuje poziom zaangażowania mogący rozciągać się na kontinuum od bardzo intensywnego (wysoki poziom zaangażowania) do obojętnego (brak zaangażowania). Badania nad zaangażowaniem religijnym (centralnością przedmiotu postawy religijnej) pokazały, że wiąże się ono ściśle ze strukturą potrzeb oraz obrazem „ja”. Wysokie zaangażowanie religijne charakteryzuje się powiązaniem z potrzebami poznawczymi, otwartością na innych ludzi, akceptacją autorytetów, nastawieniem na kontakty społeczne, mniejszym nastawieniem pragmatycznym³⁹. Uzyskane rezultaty wskazują na silne związki zaangażowania religijnego z czynnikami motywacyjnymi, które mogą dynamizować myślenie i działanie jednostek, a także podkreślają rolę wartości religijnych spełniających integracyjną funkcję w strukturze osobowości.

Zaangażowanie religijne może być traktowane jako wskaźnik stopnia religijności, umożliwiający określenie zależności między dojrzałą osobowością a poziomem religijności. Chodzi tutaj o aktywność człowieka mającą na celu realizację zadań stawianych przez religię w zakresie wewnętrznym (troska o życie modlitwy i rozwój religijności) oraz w zakresie zewnętrznym (realizacja zadań określanych przez wspólnotę religijną oraz zachowanie zasad etycznych i moralnych proponowanych przez tę wspólnotę). Wymiar zaangażowania religijnego różni się od poprzedniego, pomimo pewnego podobieństwa w zakresie centralności wartości religijnych w ogólnym systemie wartości, podkreślanie innego komponentu postawy religijnej. Centralność wartości ujmuje głównie komponent intelektualny (przekonaniowy), podczas gdy zaangażowanie odnosi się do komponentu emocjonalnego tej postawy⁴⁰. U poszczególnych osób obydwie komponenty nie zawsze muszą współwystępować w podobnym natężeniu, np. możemy mieć do czynienia z osobami o obszernej wiedzy religijnej, lecz nie wykazujących większych emocji i uczuć religijnych w kontakcie ze sferą *sacrum*.

(3) **S p ó j n o ś ć p r z e k o n a ń r e l i g i j n y c h.** Badania nad spójnością przekonań religijnych przeprowadzone zostały przez W. CHAIMA, który zoperacjonalizował to pojęcie w kategoriach postawy. Jego zdaniem religijność jest spójna w wymiarze przekonaniowym, gdy stosunek jednostki do przedmiotu religijnego i do jego poszczególnych elementów jest identyczny lub podobny pod względem znaku (kierunku) i siły (intensywności)⁴¹. Spójność dotyczy głównie komponentu poznawczego postawy i wyraża podobną asercję poszczególnych elementów systemu przekonań. Związane jest to z traktowaniem przekonań jako „map poznaw-

³⁹ Tamże, s. 140–142.

⁴⁰ TOKARSKI, *Dojrzałość religijna*, s. 169.

⁴¹ W. CHAIM, *Psychologiczna analiza religijności niespójnej*, Lublin 1991, s. 40.

czych”, poprzez które jednostka percypuje rzeczywistość i dąży do określonych celów⁴². Spójność ta może przyjmować wartości od dodatnich, przez neutralne do ujemnych na dowolnych poziomach intensywności, co oznacza, że może dotyczyć dowolnego stopnia intensywności pozytywnego lub negatywnego ustosunkowania się, a jej warunkiem jest podobna asercja wszystkich elementów przedmiotu postawy. W tym rozumieniu spójność jest indywidualną miarą, w jakiej jednostka przejawia postawę tej samej wartości lub identyczności w różnych przekonaniach i sytuacjach życiowych.

W przeciwieństwie do niej, religijność niespójna oznacza takie ustosunkowanie się wobec systemu przekonań religijnych, w którym występuje zróżnicowana asercja wobec poszczególnych elementów systemu. Niespójność asercji charakteryzuje się przypisywaniem dodatniej lub/i ujemnej wartości różnym elementom przedmiotu, a także akceptacji lub odrzucaniu poszczególnych elementów z różnym natężeniem intensywności⁴³. Mamy zatem do czynienia z niezgodnością asercji elementów systemu przekonań. W komponencie przekonaniowym postawy niespójnej można odnaleźć takie elementy przedmiotu, które są wartościowane dodatnio (pozytywne ustosunkowanie się), przy jednoczesnej obecności elementów odrzucanych czy negowanych przez jednostkę (negatywne ustosunkowanie się), lub też wartościująco neutralnych. Niespójność przekonań nie zawsze jest uświadamiana, co wynika z możliwości istnienia tzw. postaw utajonych, będących poza kontrolą dowolną lub nie rozpoznawalnych przed jednostką⁴⁴.

Rezultaty przeprowadzonych przez W. Chaima badań wykazały obecność czterech rodzajów religijności: spójnej, niespójnej o charakterze pozaracjonalnym, niespójnej o charakterze pozakościelnym oraz spójnej niezdecydowanej. Każda z nich odznaczała się innym obrazem osobowości w zakresie struktury potrzeb, poziomu niepokoju, mechanizmów obronnych i preferencji wartości. Spójność przekonań religijnych powiązana była z stosowaniem mechanizmu obronnego intelektualizacji, czyli aktywnego i zewnętrznego stosunku do treści swoich przekonań oraz wysokiej oceny własnej religijności. Ponadto spójność korelowała z potrzebą bezstronnego i samodzielnego sądu na temat rzeczywistości, potrzebą stałości, wartościami religijnymi i moralnymi oraz personalnym stosunkiem do Boga. Inne powiązania wykazywały grupy o niespójnej religijności, które charakteryzowały się osobowością o silnej emocjonalności, ujawniającej potrzebę zmiany, sukcesów, zabawy, życia wrażeń, skłonnościami do impulsywnych działań, stosowania mechanizmów obronnych projekcji i wyparcia oraz preferencją wartości użytecznych przed moralnymi⁴⁵.

⁴² B. SPILKA, R. W. HOOD, B. HUNSBERGER, R. GORSUCH, *The psychology of religion. An empirical approach*, New York 2003, s. 36.

⁴³ CHAIM, *dz. cyt.*, s. 41.

⁴⁴ G. BÖHNER, M. WÄNKE, *Postawy i zmiana postaw*, Gdańsk 2005, s. 53.

⁴⁵ CHAIM, *dz. cyt.*, s. 153–157.

(4) **Integralny charakter postawy religijnej.** Kolejnym, nieco zbliżonym, lecz nie tożsamym wyznacznikiem dojrzałości religijnej jest integralność. Termin ten oznacza proces scalania, łączenia poszczególnych elementów aż do całkowitego scalenia, zharmonizowania w spójną całość⁴⁶. Analizując proces integracji, można określić jej aktualny etap na drodze do osiągnięcia dojrzałości religijnej. Badania nad integralnym charakterem postawy religijnej dokonują się poprzez weryfikacje wertykalnego i horyzontalnego wymiaru procesu integracji. Wymiar wertykalny jest określany na podstawie występowania zmian w zakresie religijności w kierunku pozytywnym (rozwojowym), natomiast wymiar horyzontalny — poprzez określenie, czy zmiany rozwojowe dotyczą większości istotnych elementów postawy religijnej. Łączne traktowanie obydwóch wymiarów pozwala na określenie, czy dana postawa zmierza do zintegrowania. Do głównych komponentów postawy religijnej zaliczamy: poznawczy, emocjonalny i behawioralny oraz aspekty treściowe, np. obraz Boga i relacje do ludzi⁴⁷. Potencjalne zmiany rozwojowe w postawie religijnej, wskazujące na jej dążenie do integralności, implikują wyższy poziom dojrzałości religijnej. Wydaje się, że silniejsza integralność religijna powinna łączyć się z bardziej dojrzałymi cechami osobowości.

Integralność postawy religijnej różni się od poprzedniej cechy, tj. spójności, szerszym zakresem pojęciowym. O ile spójność dotyczy głównie intelektualnego (przekonaniowego) elementu postawy religijnej, to integralność obejmuje szerszy zakres i zawiera, obok elementów poznawczych, także elementy emocjonalne i behawioralne. Szerokie traktowanie postawy religijnej jest niezbędne, gdyż — jak podkreślają liczni autorzy — religijność jest pojęciem wielowymiarowym, zawierającym czynniki poznawcze, emocjonalne i behawioralne⁴⁸. Wielowymiarowość posiada istotne znaczenie w prowadzeniu badań nad religijnością, a szczególnie procesami jej przemian.

(5) **Personalny wymiar religijności.** Koncepcja religijności personalnej została zaproponowana przez R. JAWORSKIEGO, który bazując na wcześniejszych założeniach literatury filozoficznej i psychologicznej, traktuje religijność w kategoriach relacji osobowych⁴⁹. Z uwagi na osobowy charakter przedmiotu religijnego (Boga) koncepcja ta odnosi się głównie do religii chrześcijańskiej, chociaż otwartą kwestią pozostaje pytanie, na ile mogłaby mieć ona zastosowanie w innych religiach monoteistycznych, np. islamie czy judaizmie. Religijność per-

⁴⁶ S. TOKARSKI, *Dojrzałość religijna osób należących do wspólnot neokatechumenalnych*, Płock 2001, s. 78–80.

⁴⁷ W. PRĘŻYNA, *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin 1981, s. 45.

⁴⁸ CHLEWIŃSKI, *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*, s. 86; R.A. EMMONS, R.F. PALOUTZIAN, *The psychology of religion*, AnRP 54 (2003), s. 378–379; SPILKA, HOOD, HUNSBERGER, GORSUCH, *dz. cyt.*, s. 36–38.

⁴⁹ R. JAWORSKI, *Religijność personalna — próba syntezy interdyscyplinarnej*, StPł 15 (1994), s. 132–134; R. JAWORSKI, *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin 1989.

sonalna opiera się na trzech założeniach: (a) podmiotem przeżycia religijnego jest człowiek rozumiany w kategoriach bytu osobowego, (b) przedmiotem i zarazem adresatem przeżycia jest osobowy Bóg, (c) pomiędzy osobą człowieka a osobowym Bogiem istnieje specyficzny typ relacji o charakterze osobowym. Personalna forma religijności charakteryzuje się silnym zaangażowaniem się jednostki w kontakt z osobowym Bogiem. Mamy tutaj do czynienia z partnerskim dialogiem, w którym obecne jest połączenie indywidualnego „ja” z transcendentnym „Ty”. W relacjach do Boga jednostka zachowuje jednocześnie osobistą wolność i niezależność, jest świadoma swoich celów i godności. Relacja między człowiekiem i Bogiem posiada charakter dynamicznej odpowiedzialności i przekonanie o istnieniu rzeczywistości transcendentnej. Przeciwnieństwem religijności personalnej jest religijność apersonalna, będąca formą przeżywania kontaktu z Bogiem ujmowanym w kategoriach rzeczowych lub instrumentalnych, które służą zaspokojeniu własnych, egoistycznych potrzeb.

Badania przeprowadzone przy użyciu Skali Religijności Personalnej wykazały, że istnieją istotne związki omawianego pojęciem z czynnikami psychologicznymi na poziomie osobowości i zachowań społecznych. Stwierdzono powiązania religijności personalnej z aktywnością i zaangażowaniem jednostki wynikające z wewnętrznie przeżywanego relacji do Boga, otwartością w myśleniu i postawach, poczuciem wolności i odpowiedzialności, świadomością celowości własnej egzystencji, allocentryzmem i stabilnością podstawowych przekonań, uczuć, motywów i zachowań religijnych, co umożliwia przewyciężanie kryzysów religijnych⁵⁰. Wskazuje to na ścisłe związki dojrzałości religijnej z wymiarem osobowości.

Analizując wybrane korelaty religijności personalnej i apersonalnej K. FRAN CZAK i T. DOKTÓR wykazali, że religijność personalna wiąże się z częstszym uczestnictwem w praktykach kultu religijnego (Msze św., nabożeństwa) i modlitwą osobistą, a także mniejszym poziomem chwilowo przeżywanego szczęścia⁵¹. Religijność apersonalna okazała się negatywnie korelować z uczestnictwem w praktykach kultu religijnego oraz pozytywnie z aktualnie doświadczanym poczuciem szczęścia, autorytaryzmem i neurotyzmem. Analizując zależności uzyskane w powyższych badaniach, można w nich dostrzec pewne cechy posiadające odniesienia do koncepcji jakości życia, co zostanie szerzej przedstawione w dalszej części artykułu.

(6) **Wspólnotowy wymiar religijności.** Wielu autorów zajmujących się psychologią religii podkreśla, że przynależność do danej wspólnoty religijnej odgrywa istotną rolę w formowaniu się religijności i psychicznym funkcyj-

⁵⁰ R. JAWORSKI, *Psychologiczne badania religijności personalnej*, ZNKUL 41 (1998), s. 84–86.

⁵¹ K. FRAN CZAK, T. DOKTÓR, *Niektóre korelaty religijności personalnej*, w: T. DOKTÓR, K. FRAN CZAK (red.), *Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*, Warszawa 2000, s. 82.

nowaniu jednostki⁵². Człowiek będący istotą społeczną dąży do doświadczania i przeżywania swojej religijności w kontekście innych osób zaangażowanych religijnie. Współpraca z innymi ludźmi pozwala na doskonalsze wykonywanie swoich czynności, także i w wymiarze życia religijnego. Jednostki w realizacji swoich celów religijnych starają się łączyć w grupy społeczne, co umożliwia efektywniejsze wykonywanie zadań oraz stwarza większe możliwości własnego rozwoju i oddziaływania na zewnątrz. Ważnym standardem dojrzałości religijnej stawianym przez grupę religijną jest, aby osoby posiadały poczucie przynależności do grupy, uwewnętrzniały cele i zadania grupowe, a także miały świadomość swoich praw i obowiązków⁵³. Obecność niniejszych czynników zwiększa wewnętrzną spójność i integrację grupy, a jednocześnie pozytywnie wpływa na funkcjonowanie jednostki w grupie.

Ważnym postulatem prawidłowego formowania dojrzałości religijnej jest zachowanie równowagi pomiędzy poczuciem podmiotowości własnego „ja” i związanej z tym autonomii a wypełnianiem zadań i oczekiwań społecznych. Równowaga ta jest niezwykle ważna, gdyż z jednej strony utrata poczucia odrębności „ja” grozi depersonalizacją i formami fanatyzmu religijnego, natomiast z drugiej — nadmierna odrębność od grupy może prowadzić do zerwania kontaktów i relacji z członkami grupy. W zakresie życia religijnego optymalną sytuacją dla rozwoju religijności jest poczucie wspólnoty z innymi osobami zaangażowanymi religijnie, które nie ogranicza osobistej autonomii, a jednocześnie pozwala na zachowanie satysfakcjonujących relacji interpersonalnych. Dokonuje się to poprzez ustalenie właściwego dla każdej jednostki poziomu zaangażowania w działalność wspólnoty religijnej.

Rezultaty badań pokazują, że relacje z wspólnotą religijną i poczucie przynależności silnie oddziałują na psychikę członków. N. KRAUSE i K.M. WULFF stwierdzili, że ludzie uzyskujący wsparcie społeczne od innych osób należących do tej samej społeczności religijnej posiadali większe poczucie przynależności i charakteryzowali się lepszym zdrowiem fizycznym i samopoczuciem psychicznym⁵⁴. Jednocześnie negatywne interakcje w obrębie grupy religijnej rzutowały na mniejszy poziom satysfakcji ze swojego zdrowia. W badaniach C.A. LEWISA, L.J. FRANCISA i T. ENGERA, przeprowadzonych na grupie dzieci i młodzieży, oka-

⁵² Por. J.E. ABBOTTS, R.G.A. WILLIAMS, H.N. SWEETING, P.B. WEST, *Is going to church good or bad for you? Denomination, attendance and mental health of children in West Scotland*, „Social Science and Medicine” 58 (2004), nr 3, s. 646–648; K.I. MATON, D. DODGEN, M.R. STO. DOMINGO, D.B. LARSON, *Religion as a meaning system: Policy implications for the new millennium*, JSI 61 (2005), nr 4, s. 850–852; K.I. MATON, M.R. STO. DOMINGO, J. KING, *Faith-based organizations*, w: D.L. DUBOIS, M.J. KARCHER (red.), *Handbook of youth mentoring*, Thousand Oaks 2005, s. 255–258.

⁵³ TOKARSKI, *Dojrzałość religijna*, s. 175.

⁵⁴ N. KRAUSE, K.M. WULFF, *Church-based social ties, a sense of belonging in a congregation, and physical health status*, „The International Journal for the Psychology of Religion” 15 (2005), nr 1, s. 89–91.

zało się, że większa częstotliwość uczestnictwa w religijnych praktykach wspólnotowych wiązała się z mniejszym poziomem psychotyzmu⁵⁵. Najprawdopodobniej mamy tutaj do czynienia z mechanizmami wsparcia emocjonalnego aktywizującymi się w trakcie kontaktów społecznych, które dają poczucie przynależności i ułatwiają psychiczne funkcjonowanie jednostki.

(7) **D y n a m i c z n y (r o z w o j o w y) c h a r a k t e r r e l i g i j n o ś c i.** Jedną z najważniejszych, inherentnych cech religijności jest jej nieustanny rozwój, zmierzający do wykształcenia coraz doskonalszych form życia religijnego. Na rozwój religijności wpływają trzy rodzaje czynników: wewnętrzne (osobowość, temperament), zewnętrzne (otoczenie, grupa rówieśnicza) i aktywność własna. Ich oddziaływanie wypływa z podstawowych tendencji organizmu do doskonalenia samego siebie i przechodzenia na wyższy poziom rozwoju.

Rzeczony rozwój religijności jest dynamicznym procesem „instalowania” przedmiotu religijnego w strukturze osobowości jednostki. Proces ten, podlegając aktywnej kontroli i stymulacji, dokonuje się na trzech poziomach: poznawczym, emocjonalnym i behawioralnym⁵⁶. Na poziomie poznawczym rozwój religijności odbywa się przede wszystkim poprzez nabywanie przez jednostkę nowych informacji o charakterze religijnym i wprowadzaniu ich w istniejące struktury poznawcze. Przyjmowanie informacji dokonuje się zarówno w sposób świadomy, kontrolowany, jak i nieświadomy, automatyczny. Zależy to od czynników podmiotowych (aktualny stan psychiczny jednostki i jej możliwości poznawcze) oraz środowiskowych (cechy otoczenia, możliwości kontaktu z treściami religijnymi). W przeważającej części przypadków mamy do czynienia z interakcją obydwóch rodzajów czynników⁵⁷. Dzięki nabywaniu nowych informacji następuje stopniowy przyrost wiedzy religijnej, stwarzający możliwości wykorzystania jej w konkretnych działaniach. Na poziomie emocjonalnym rozwój religijności wiąże się z wypracowaniem dojrzałych wzorców reagowania na treści religijne, prawidłowej oceny ich znaczenia oraz kontrolowania emocji pozytywnych i negatywnych przeżywanych w trakcie doświadczeń religijnych. Z uwagi na silne nasycenie życia religijnego emocjami i uczuciami poziom ten odgrywa istotną rolę w dojrzałości religijnej. Na poziomie behawioralnym rozwój religijności wyraża się w kształtowaniu szeregu zachowań i działań związanych ze sferą specyficznie religijną obejmującą takie formy, jak modlitwa, kult, doświadczenie religijne, oraz sferą relacji społecznych, w których

⁵⁵ C.A. LEWIS, L.J. FRANCIS, T. ENGER, *Personality, prayer and church attendance among a sample of 11 to 18 year olds in Norway*, „Mental Health, Religion and Culture” 7 (2004), nr 3, s. 271–272.

⁵⁶ TOKARSKI, *Dojrzałość religijna*, s. 176.

⁵⁷ Por. E.W. OZORAK, *Cognitive approaches to religion*, w: PALOUTZIAN, PARK (red.), *dz. cyt.*, s. 217; J.L. WENGER, *The automatic activation of religious concepts: Implications for religious orientations*, „The International Journal for the Psychology of Religion” 14 (2004), s. 109–111; H. WHITEHOUSE, *The cognitive foundations of religiosity*, w: H. WHITEHOUSE, R.N. MCCAULEY (red.), *Mind and Religion: Psychological and Cognitive Foundations of Religion*, Walnut Creek 2005, s. 207–205.

uzewnętrznia się oddziaływanie religijności zarówno pozytywne, np. zachowania prospołeczne, jak i negatywne, np. autorytaryzm, uprzedzenia.

Dla dojrzałości religijnej niezbędnym wymogiem jest progresywny charakter zachodzących zmian, który podlegać będzie ocenie obiektywnej i subiektywnej. Ocena obiektywna wyrażać będzie się w dostrzegalnych i mierzalnych wskaźnikach świadczących o stopniowych zmianach dokonujących się w strukturach poznawczych, poziomie emocji i uczuć oraz zachowaniach indywidualnych i społecznych. Jednocześnie ocena rozwoju religijności uzależniona będzie od subiektywnej interpretacji zachodzących zmian przez konkretnego człowieka, który może interpretować pojawiające się emocje i zachowania albo jako elementy wzrostu duchowego, albo kryzysu.

Przedstawiony powyżej psychologiczny obraz dojrzałej religijności wskazuje na wielowymiarowość tego fenomenu i jednocześnie uwidacznia ściśle zależności pomiędzy sferą transcendentną a psychiką ludzką. Religijność okazuje się być dynamiczną rzeczywistością posiadającą wiele form, która podlega nieustannym zmianom związanym zarówno z procesami psychicznymi jednostki, jak i oddziaływaniem środowiska zewnętrznego. Precyzyjna analiza cech i kryteriów dojrzałej religijności sugeruje, że wpływ religijności na funkcjonowanie jednostki uzależniony jest z jednej strony od charakteru elementów składowych religijności, a z drugiej — od czynników osobowościowych i społecznych. Jak wykazano, takie elementy osobowości, jak potrzeby, wartości, neurotyzm, psychotyzm czy ekstrawersja silnie określają poziom dojrzałości religijności i decydują o jej rozwoju. Mamy tutaj do czynienia z interakcją religijność – osobowość określającą myślenie, uczucia i zachowania religijne danej jednostki. Czynniki społeczne, np. relacje interpersonalne, poziom uprzedzeń i stereotypów czy rodzaj społeczności, również wpływają na cechy dojrzałej religijności, wywierając silny wpływ na funkcjonowanie jednostki. Końcowy wniosek, jaki wyłania się z naszych poszukiwań badawczych, wskazuje, że religijność nie jest wyizolowanym obszarem ludzkiego życia, lecz jest uwarunkowana różnego rodzaju czynnikami związanymi z psychiką i środowiskiem społecznym.

Personality and social conditions of mature religiousness

Summary

The interest in religion and religiousness among psychologists tends to be unswerving over time. It results from numerous interactions between religiousness and various dimensions of personality and social life. However, despite these interactions, there exists more and less mature forms of religious life. Distinguishing their core components seems to be very important for both developing further research in psychology of religion and revealing internal

associations between religion and human life. Therefore, the article intends to analyze and explain personality and social factors which contribute to development and functioning of mature religiousness. It is divided into three major parts.

The first part describes general relations between religiousness and personality and social life. Consistent research has shown that religious constructs represent cognitive and affective qualities that have behavioural implications across life span. The following fields reflect interactions between religion and personality: mental needs, values system, emotions and feelings, fear and anxiety, defence mechanisms. Such overlap in form and function makes it logical for one to view religiousness constructs within the interpretative framework of broader personality theories. Religiousness can be also perceived as an inherently social phenomenon, because it is related to a wide range of social behaviours e.g. interpersonal attitudes, prejudice, altruism and prosocial behaviour, and family relations. The second part comprises features of mature religiousness: autonomy of religious motivation, non-anthropomorphical image of God, ability to differentiate between central and peripheral religious elements, capacity for solving religious crises, authenticity of religious convictions, religious cognition. Their analyses confirm mutual links between religion and personality and social factors. The third part depicts psychosocial criteria of a similar construct i.e. maturity of religion: centrality of religious values, religious involvement, cohesion of religious convictions, integral character of religious attitude, personal dimension of religiousness, community dimension of religiousness, dynamic character of religiousness. Findings concerning relations between the above factors indicate that religion is an inseparable element of global human functioning embedded in personality and social dimensions.